

Сучасне доктринальне визначення войовничої демократії

Михайло Сергійович Яременко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com

Анотація

Початок найбільшої війни на території Європи з часів Другої світової війни змушує Україну активніше використовувати концепцію войовничої демократії. Водночас постає питання щодо того, чим саме є войовнича демократія зараз та як її інтерпретують наші іноземні колеги у XXI ст. Насправді, як вважають сучасні науковці, потреба у войовничій демократії виникла знову – наразі вона така ж актуальна, як і за часів свого створення. Проте, навіть попри таку необхідність її поміркованого застосування, слід визнати, що войовнича демократія змінилася разом із плином часу та більше не може бути ідентичною тому, як її сприймали в середині XX ст. Мета статті полягає у всебічному розкритті концепції войовничої демократії з погляду сучасного її сприйняття за кордоном. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців початку XXI ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід інших країн та позиції різних науковців, надати комплексне уявлення, що дало б змогу застосування наведених у статті праць). Під час нових викликів, які змушують нас звертатися до тих механізмів, які пропонує войовнича демократія, варто оновити своє бачення та підхід до розуміння цієї концепції, отримавши комплексне бачення від іноземних правників та науковців.

Ключові слова: войовнича демократія; фашизм; диктатура; заборона політичних партій; обмеження прав; громадські об'єднання; сепаратистські рухи.

The Modern Doctrinal Definition of Militant Democracy

Mykhailo S. Yaremenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com

Abstract

The beginning of the largest war in Europe since World War II forces Ukraine to use the concept of militant democracy more actively. At the same time, the question arises of what exactly militant democracy is now and how our foreign colleagues interpret it in the 21st century. In fact, according to modern scholars, the need for militant democracy appeared again – it is as relevant now as it was at the time of its creation. However, even despite such a need for its moderate application, it should be recognized that militant democracy has changed over time and can no longer be identical to how it was perceived in the middle of the 20th century. The purpose of the article is to comprehensively reveal the concept of militant democracy from the modern perception. Achieving the outlined goal was made possible through the use of a complex of methods of scientific knowledge, in particular, content analysis (for comprehensive knowledge of scientific works of scientists of the early 21st century), the formal-logical method (to identify certain patterns, stable structures, relationships, and inconsistencies in scientific works), the comparative-legal method (by studying the experience of other countries and the positions of various scientists, to provide a comprehensive understanding that would allow the application of the works cited in the article). In the face of new challenges that force us to turn to the mechanisms offered by militant democracy, it is worth updating our vision and approach to understanding this concept, having received a comprehensive vision from foreign lawyers and scientists.

Keywords: militant democracy; fascism; dictatorship; banning political parties; restriction of rights; public associations; separatist movements.

Вступ

Ідея войовничої демократії сягає своїм корінням середини ХХ ст., коли демократична Європа почала потерпати від тоталітарних та авторитарних рухів, що захоплювали в законний спосіб владу в країнах, тим самим руйнуючи демократію за допомогою механізмів самої демократії.

Водночас, навіть попри те, що події становлення Третього Рейху вже є історією, відбувся розпад Радянського Союзу, і «глобальна загроза комуністичного руху» вже минула, концепція войовничої демократії все ще є актуальною [1].

Насправді можна сказати, що концепція «демократії, що здатна захистити себе» не «все ще» актуальна, а «знову» актуальна. Чимало дослідників (Giovanni Caroccia, Rune Mshler Stahll, Benjamin Ask Popp-Madsen, Angela K. Bourne, Bastiaan Rijpkema) стверджують, що зараз ми можемо споглядати відновлення інтересу до цієї концепції в політичному та правовому полі, що очікувано привело до формування нової доктринальної бази, яка розкриває відповідну концепцію вже з погляду сьогодення, а не її первинного бачення Карлом Левеншталем.

Основними причинами актуалізації концепції войовничої демократії на початку ХХІ ст. є: 1) тероризм; 2) релігія; 3) правовий плюралізм та 4) популістські партії й неліберальні рухи.

Концепція войовничої демократії знову опинилася в центрі уваги, оскільки чимало демократичних режимів відреагували на конкретну загрозу, що, як вважається, постала після терористичних атак 11 вересня 2001 р. Така подія спричинила активізацію відповідних заходів реагування як із боку Сполучених Штатів, так і країн Європи. Відповідна послідовність дій перетворилася на політику, що встановила так званий «превентивний стан», коли держава не реагує на конкретні спалахи антиліберальної активності, а встановлює правила, за якими окремі види поведінки стають забороненими взагалі [2].

Через релігійну забарвленість терористичної діяльності та характер реакції окремих країн можна також виокремити ще одну, похідну причину актуалізації войовничої демократії: посилення расизму та повсюдне занепокоєння щодо релігії (яке майже завжди можна звести до занепокоєння щодо ісламу).

Згодом виникають популістські партії та антиліберальні політичні актори, які дедалі частіше здобувають певну владу та навіть очолюють уряди. Прикладами таких країн може бути Туреччина, Польща та США. Крім цього, слід також вказати на нові форми авторитарної політики (згадайте Росію), які офіційно все ще вважаються демократіями і продовжують проводити «вільні та чесні» вибори, узурпуючи владу в законний спосіб [1].

Окремо слід зазначити, що з актуалізацією войовничої демократії та прецедентів її застосування у правничому науковому полі виокремлюють різні види прояву войовничої демократії залежно від критерію розмежування.

На противагу цьому, попри актуальність войовничої демократії та наявність різних підходів до її сприйняття, у другій декаді ХХІ ст. також існують противники войовничої демократії, які наголошують на неприпустимості цього механізму та неможливості його застосування у: 1) безпечний для самої демократії спосіб; та у 2) коректній формі. Критика поєднується з пошуком альтернативних способів захисту фундаментальних цінностей та існування демократії загалом.

З одного боку, існує занепокоєння, що репресивні заходи будуть контрпродуктивними, посилюючи критику влади та зміцнюючи або радикалізуючи позиції уряду. З іншого боку, як акт комунікації в публічній сфері, випадки високоякісного впровадження войовничості можуть прояснити стандарти очікуваної поведінки в демократичній політиці й створити стимули для політичної поміркованості.

У цій статті ми розглянемо сучасне бачення войовничої демократії в закордонному науковому полі, проаналізуємо різні підходи до сприйняття войовничої демократії, які сучасні форми «демократії, що здатна захистити себе»

виокремлюють правники, хто є головними ворогами войовничої демократії та чи знайдено більш ліберальні відповідники такій двозначній концепції.

Матеріали та методи

Ключовими етапами цієї наукової роботи є огляд наукових джерел, планування дослідження, проведення дослідження, аналіз та інтерпретація результатів із подальшим викладом отриманих висновків.

Огляд наукових джерел – на цьому етапі було проведено пошук та вивчення попередніх досліджень на цю тему, зокрема, роботи зарубіжних колег, які висвітлювали питання войовничої демократії. Акцент робився на тому, чи досліджували науковці войовничу демократію в контексті сучасності, описуючи її стан у ХХІ ст., замість аналізу праць правників минулих епох.

Планування дослідження – етап, на якому було сформульовано гіпотезу дослідження, або ж формулювання передбачуваного результату чи відповіді на наукове питання. Стаття мала на меті дослідити войовничу демократію саме з цього погляду, що могла б бути описана у наукових працях, як реакція на ті політичні та правові процеси, що постали на зламі століть та в перші десятиліття ХХІ ст. На цьому етапі було обрано методи наукового дослідження та сформовано вибірку матеріалів. Джерельна база формувалася з урахуванням тематики та авторитетності дослідників: до аналізу залучено праці найбільш впливових постатей, чий науковий доробок визначив вектор розвитку сучасної парадигми.

Проведення дослідження – цей етап полягає в безпосередньому опрацюванні джерел та формуванні сталого уявлення про досліджувану тему крізь призму обраних методів, матеріалів та поставлених завдань. Діяльність на цьому етапі відповідає емпіричному рівню дослідження. Її метою були збір даних, опрацювання першоджерел, застосування порівняння (контекстологічного та порівняльно-історичного методів) та описання, що поєднувало пряме цитування з глибокою аналітичною обробкою отриманої інформації.

Аналіз та інтерпретація результатів – на цьому етапі було завершено роботу над матеріалом, виявлено закономірності, підтверджено чи спростовано гіпотези, що були сформовані на початку дослідження. Важливим елементом тут є процес інтерпретації, коли відбувається пояснення значення отриманих результатів у контексті дослідження.

Основу емпіричної бази дослідження становлять праці сучасних науковців, які аналізують концепцію войовничої демократії.

Під час написання статті було застосовано загальнофілософські та загальнонаукові методи проведення дослідження. Зокрема, проведено пошук

джерельної бази, аналіз актуальних наукових розвідок та системну оцінку робіт провідних дослідників.

Застосування загальнологічних методів, зокрема аналогії, абстрагування та конкретизації дало змогу уточнити й доповнити ключові концепти, що розглядаються в межах цього дослідження.

Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу спеціальних методів наукового пізнання, зокрема, контент-аналізу (для всебічності пізнання наукових праць науковців початку ХХІ ст.), формально-логічного методу (для виявлення певних закономірностей, сталих структур, взаємозв'язків та неузгодженостей у наукових працях), порівняльно-правового методу (вивчаючи досвід інших країн та позицій різних науковців, надано комплексне уявлення, що дало б змогу застосування наведених у статті праць).

Результати та обговорення

Неовойовнича демократія

Останніми роками войовнича демократія знову постала як домінуюча нормативна рамка, на яку ліберальні демократії можуть спиратися у протидії зростанню екстремістських політичних рухів. Загалом дослідники приходять до думки, що обмеження окремих базових прав задля збереження демократії сумісне з принципом ліберальної конституційної демократії [3].

Тож нині порівняльне конституційне правознавство звернулося до питання про те, як національним правовим системам імплементувати антиекстремістські норми. Войовнича демократія має різні варіації, тому вчені намагаються оцінити практику застосування цієї концепції та зрозуміти, хто є допустимими цілями обмеження прав та свобод, коли втручання буде законним та обґрунтованим, і які процедури є прийнятними задля захисту демократій від зловживань правовими приписами.

Нещодавні нормативні дослідження войовничої демократії допомогли в розробці більш тонких аргументів щодо того, що може бути виправданим у зв'язку з обмеженням прав, а також стосовно того, хто має вирішувати питання обмеження політичних свобод. Але попередньо варто зазначити, що саме сприйняття войовничої демократії, порівняно з тією концепцією, що була запропонована Карлом Левеншталем, дещо змінилося, тому в окремих працях можна навіть зустріти оновлену термінологію із застосуванням словосполучення «неовойовнича демократія» [4].

У питаннях неовойовничої демократії зараз існує певний консенсус – позиція, від якої відштовхуються у своїх роботах теоретики: демократія має право

(а дехто стверджує, що навіть обов'язок) обмежувати фундаментальні права на вільне вираження поглядів та участь у політичному житті держави задля збереження демократії [5].

Сучасні демократії, хоча й мають нормативні приписи, які можна вважати войовничими, але вже відійшли від першоджерела та не сприймають ідеї, які закладав Карл Левеншталя буквально. Окремі науковці, аналізуючи роботи Карла Левеншталя, стверджують, що за класичним формулюванням, войовнича демократія, як стратегія демократичного самозахисту, передбачає перетворення самого демократичного ідеалу на різновид політичного правління, яке значною мірою спирається на стратегії виключення авторитарних ідеологій. Неовойовничі демократії, безумовно, пом'якшили початкову структуру Левеншталя та уникають авторитарних заходів, щоб зробити обмеження основних прав на участь у політичному житті сумісними з фундаментальними принципами ліберальної демократії [6].

Згадуючи, що останнім часом спостерігається активізація екстремістських партій, теоретиками були запропоновані типології класифікації заходів запобігання, а також підходів до застосування таких інструментів.

Войовнича демократія в розрізі ліберальної демократії

Цікавими є роздуми щодо ліберальної демократії, як такої, що, за твердженням Девіда Хелда, покликана бути «захисною демократією». Головною особливістю ліберальної теорії є наявність двох загроз, від яких потрібен постійний захист: 1) загроза від держави; 2) загроза від народу. Тобто, з одного боку, ми використовуємо державу для захисту життя та власності від натовпу, а з іншого боку, використовуємо поділ влади, верховенство права та (обмежене) представництво для захисту особи від держави [7].

Як зазначав Вільгельм Репке, демократія може призвести до найгірших форм деспотизму та нетерпимості, якщо їй не встановлено межі іншими принципами та інституціями, і саме це обмеження в усіх його аспектах ми маємо називати ліберальним змістом політичної структури [8]. У цьому контексті цікаво зрозуміти, обмеженням «кого» є войовнича демократія. Відповідаючи на це питання, ми також зможемо побачити відмінність підходів до сприйняття цієї концепції у середині ХХ ст. та в окремих сьогоденних наукових працях.

Критики войовничої демократії наголошують, що її механізми втілюються елітою та спрямовані проти народу, накладаючи певні обмеження на окремі політичні й громадянські права. Загальна думка, яка була домінантною у період після Другої світової війни, полягала в тому, що саме досвід

фашизму є наслідком неконтрольованої народної більшості, і тому потрібно було приборкати демократію, створивши «дисципліновану демократію» [9].

Водночас, якщо взяти приклад Муссоліні як політичної фігури, то можна зауважити, що роль еліт є значно вагомішою за вплив демосу на перемогу на виборах. Прихід до влади, коли Муссоліні врешті-решт призначили прем'єр-міністром, стався після серії угод із центральними акторами в економічному та політичному істеблішменті, а не в результаті виборів, або ж, як пропагувала фашистська міфологія, «походу на Рим» [10]. Як стверджують Левицький і Зіблатт, це звичний хід історії, коли політичні еліти допомагали фашистам та напівавторитарним гравцям приходити до влади – вони вважали, що можуть контролювати таких політичних гравців, одночасно досягаючи короткострокових успіхів на виборах [11].

Отже, загроза демократії та причини виникнення канонічного прикладу фашистського тріумфу не можуть зводитися до «надлишку народної влади». Сьогодні теоретики говорять також про необхідність створення інституцій, зокрема, щоб дисциплінувати економічну та політичну еліту. Такий підхід відходить від ризиків зосередження воєвничих механізмів у руках еліт, адже механізми мають бути спрямовані саме на приборкання цих еліт [12].

У своїх напрацюваннях, зважаючи на історію «лібералізму» та його природу боротьби, заходи воєвничої демократії називають механізмами «ліберального підходу». На противагу цьому виокремлюють й інші підходи до застосування антидемократичних засобів, які б, своєю чергою, були вже спрямовані проти еліт та становили інструментарій народної влади.

Прикладом є запропоновані Джоном Маккорміком «асамблеї трибуналу», ідею якої можна описати як народну наглядову раду за державними органами, що формується жеребкуванням строком на один рік та має певний майновий ценз, коли заможні (найбільші 10 % за розподілом багатства) та впливові (нинішні або колишні посадовці) особи будуть обмежені в участі (народний республіканізм) [13].

Крім цього, заходом воєвничої демократії, який спрямований проти еліт, є можливість виборців відкликати обраних посадових осіб до закінчення терміну їх повноважень (соціалістичний підхід) [14].

Обидва підходи вбачають інструмент протидії домінуванню еліт та політичній нерівності в інституціоналізації колективної влади. Водночас, навіть попри потенційне нормативне закріплення як офіційних народних органів та процедур, відповідні інструменти залишаються воєвничими, хоча їхня воєвничість і спрямована проти влади та окремих еліт. Як приклад імплементації

ментації народного республіканізму наводиться вето на законодавство, або ж імпичмент суддям, що впливає на незалежність посадовців та заперечення окремих демократичних принципів [15]. Так само й імперативний мандат: 1) питання постає у тому, хто саме відкликатиме обранця, і чи можливі зловживання на цьому етапі; 2) встановлення додаткового тиску, що може спонукати до прийняття не необхідних, а популярних рішень.

У цьому контексті, попри відмінність аналізованих підходів, не можна стверджувати, що вони є повноцінною альтернативою концепції войовничої демократії. Так, народний республіканізм та соціалістичний підхід пропонують дещо інші інструменти, які мають інший характер впливу, проте все ж таки не виключають застосування вже звичного «ліберального підходу», яким послуговується механізм войовничої демократії. Науковці погоджуються, що в окремих випадках, наприклад за обставин «обрання диктатора», «популярні підходи» не можуть давати короткострокових результатів, а отже, є менш ефективними «тут і зараз» (що важливо для швидкого або превентивного реагування) ніж «ліберальний підхід» [15]. Це можна сприймати як різновиди неовойовничої демократії, що, попри спільну мету та фактор обмеження прав, мають відмінний вплив та спрямовані проти політичних та економічних еліт у своїй войовничості. Це спроба встановити баланс між неінституціоналізованою «революцією» (змін знизу) та бюрократизованою спробою запобігти появі тиранічного уряду, як це передбачається класичними войовничими демократичними підходами.

Войовничість у нетолерантних та толерантних заходах

Доцільно звернутися до іншої типології, запропонованої Ангелою Борн та розвинутою в дослідженнях Фокса і Нольте. Вони розглядають так звані «ініціативи, що протидіють популістським партіям», адже, на відміну від фашистських рухів, які відкрито протиставляли себе ліберальній демократії, демократична орієнтація популізму набагато неоднозначніша [16].

Підхід вирізняється тим, що дає відповіді на два питання, а отже, встановлює два головні критерії: 1) тип політичного актора, який ініціює опір популістам (держава, партії, громадянське суспільство); 2) способи, за якими відбувається взаємодія (толерантні та нетолерантні) [17].

Наразі нас цікавить саме розподіл на «толерантні» та «нетолерантні». Тут ми розуміємо, що типологія спирається на попередні дослідження щодо войовничої демократії та демократичного захисту, але дещо відходить від них, дозволяючи класифікацію значно ширшого спектра ініціатив – саме тому ми можемо також говорити про альтернативи.

Войовнича демократія, безумовно, має «винятковий» характер, а тому є яскравим представником нетолерантних ініціатив, що протидіють популістським партіям. На противагу цьому можливе також застосування ініціатив, що втілюватимуть у собі не «винятковість», а «звичайність», тобто будуть механізмами «звичайної політики» для демократичного суспільства: застосування «звичайного права», кримінального й цивільного кодексів у судах; використання парламентських і адміністративних процедур; інформаційні кампанії та громадянська освіта; конкуренція між політичними партіями за «владу», «політику» та «голоси»; а також протест, суперечка, переконання й компроміс у публічній сфері.

Важливо наголосити, що відмінність між толерантними та нетолерантними режимами взаємодії у цьому випадку ґрунтується на практиці, а не на нормативній теорії того, що становить толерантну або нетолерантну форму опору популістським партіям. Окремі різновиди толерантної боротьби із популістськими партіями взагалі можуть бути нормативно не закріплені та виявлятися лише на практиці (поведінкове явище). Прикладом такої протидії з боку інших партій може бути «остракізм», як акт навмисного виключення когось із соціальної групи чи діяльності: 1) електоральний остракізм – виключення можливості електоральних альянсів; 2) урядовий остракізм – виключення партій з урядових коаліцій; 3) парламентський остракізм – відмова підтримувати законодавчі ініціативи популістських партій; 4) публічний остракізм – навмисне виключення популістських партій із публічних заходів [17].

Також у контексті «толерантності» та «нетолерантності» можна говорити про саму політику держави, якщо навіть войовничі інструменти закріплені на законодавчому рівні, коли держава має засоби войовничого впливу, але не використовує їх.

Войовничість демократії як відповідь антисистемності

Проте, крім цих різновидів, також можна згадати поділ, який робить фокус на тому, чи заборони санкціонують «антисистемну ідеологію», «антисистемну поведінку», що іноді можуть бути доволі розмитими поняттями. Окремі дії, які можна вважати «символічними», можуть нести чітке ідеологічне послання або ж висловлювання певної ідеї може спонукати людей до вчинення антисистемних дій. Також варто зазначити, що в цьому випадку, вживаючи термін «антисистемний», мається на увазі не «непослідовний», а такий, що протиставляє себе встановленому демократичному ладу. Отже, питання цього розмежування полягає в тому, що саме провокує державу до застосування войовничих заходів: ідеологія партії або ж конкретні дії партії [17].

Деякі вчені, зокрема Мадде, розрізняють «американську» та «німецьку» модель реагування на антисистемність (екстремізм): 1) американська модель толерує «усі ідеї» на демократичному «ринку ідей», незалежно від демократичності цих ідей, але не передбачає прийняття «усіх дій», особливо, якщо ці дії мають насильницький характер; 2) німецька модель також бере до уваги й ідеї, а тому карає антисистемні рухи як за дії, так і за ідеї, які несумісні з демократичним ладом держави [18]. Доречно навести приклади, описані Ісахаровим, зокрема досвід Іспанії, яка орієнтується на дію (заборона партій, які є прикриттям для терористичних об'єднань), і як контраст цієї моделі – Туреччину (вимога щодо світськості демократії) та Ізраїль (виключення партій, які заперечують демократичний і єврейський характер держави), які засуджують сам зміст поглядів [19].

Жорстка та м'яка войовнича демократія

Актуальним питанням, яке активно досліджується науковцями, є вплив на рішення про застосування войовничої демократії, зокрема на рішення про заборону партії. Питання тісно пов'язане з парадоксом войовничої демократії. Важливим елементом, як зараз стверджують науковці, є ступінь демократичної консолідації, або ж фактор наявності в країні «нової демократії» чи «перехідної демократії». Якщо говорити про сформований демократичний режим, який можна назвати «стабільною демократією», тобто такою, де високі показники «якості демократії», її послідовності, і в яких демократія сприймається як «єдина гра в місті» – ризики та приводи до використання концепції войовничої демократії є вкрай низькими. На противагу цьому, коли держава перебуває у перехідному періоді від авторитарного до демократичного режиму, можуть виникати ситуації, коли заборона партії є вкрай привабливою, і вжиття заходів войовничої демократії стають більш виправданими [20, с. 221–247].

Продовжуючи цю думку, багато дослідників кажуть, що країни з історичним досвідом авторитаризму (нацизм, фашизм, комунізм) або військової диктатури з більшою ймовірністю вдадуться до войовничих заходів, зокрема до заборони партій [21]. Але всупереч очікуванням, дослідження Борн та Бертоа свідчать, що країни з історичним досвідом авторитаризму (за винятком періодів короткочасної окупації) вдаються до заборони партій не частіше, ніж держави без такого досвіду [20, с. 227–229].

Якщо ж говорити про типологію обмежень у рамках «жорстких» та «м'яких» заходів, які можуть накладатися на партію, то Самуель Ісахаров виокремлює кілька видів таких заходів, виходячи з досвіду різних країн: 1) заборона на участь у виборчій арені, яка закінчується примусовим розпуском (Ізраїль);

2) заборона на створення антидемократичних партій (Німеччина); 3) конкретні обмеження щодо змісту поглядів, які можуть підтримувати партії (Туреччина); 4) заборони для партій, які вважаються організаціями, що прикривають насильницькі або терористичні групи (Іспанія – після 2002 р.) [19, с. 1421–1451; 22].

Жорсткий підхід полягає у «забороні» партій. Тут можна також побачити зміну сприйняття реалізації громадянами своїх прав. Як зазначає Ян Вернер Мюллер, використовуючи концентраційну модель та «жорсткий» підхід, держава починає розглядати партії не як свободу вираження поглядів, а як вимірювальні пристрої, що лише вказують на актуальні проблеми в державі. Нормативно більш шкідливо заборонити велику партію, аніж заборонити маргінальну партію, проте це стає «логічно», виходячи з того, що партії розцінюються не як «спосіб громадян виражати цінності», а як «зонд для кращого розуміння суспільства» [1].

Цікавою є ремарка про те, що іноді уряду не вигідно забороняти невеликі партії, адже вони можуть «розбавляти» голоси інших партій та не дати консолідувати народ довкола декількох великих гравців, натомість розпорощуючись між маргінальними гравцями, що веде до іноді монополістичного або ж дуалістичного політичного протистояння.

М'який підхід полягає в тому, що партії не забороняються, а продовжують своє існування, проте зазнають обмежень у їх можливості для участі в політичному житті країни. Прикладами є підхід Ізраїлю, який дозволяє партії існувати, але не дозволяє їй зареєструватися на виборах до Кнесету, оскільки партія заперечує єврейський і демократичний характер держави (та/або підбурює до расизму); та партійні закони Індії, згідно з якими певні види виступів, що апелюють до релігії та етнічної приналежності, заборонені під час виборчих кампаній, але не в цілому. Заходи часткового виключення є більш передбачуваними, а тому більшою мірою відповідають стандартам верховенства права, порівняно із жорстким підходом [1; 19].

Войовнича демократія та її парадигмальні виправдання

Пітер Нізен, згадуючи судову легітимацію Федерального конституційного суду Німеччини урядових ініціатив щодо заборони партій, визначає три парадигмальні виправдання заборони партій: антиекстремістський підхід; підхід негативного республіканізму; та підхід громадянського суспільства.

Розглянемо ці різновиди докладніше:

- 1) антиекстремізм стосується будь-якого порушника основних конституційних цінностей;

- 2) негативний республіканізм обмежується політичними наступниками певних авторитарних політичних організацій та ідеологій;
- 3) громадянське суспільство спрямоване на захист вразливих груп населення та заборону мови ненависті, або ж обмеження расистського виразу [23; 24].

Особливий порівняльний інтерес становлять саме «антиекстремізм» та «негативний республіканізм», адже вимагають кардинально різних підходів до впровадження войовничої демократії у правовій системі країни. Відмінність передусім полягатиме в «нейтральності» або ж «цілеспрямованості» приписів. Антиекстремістські норми, як правило, створені як нейтральні, тобто для захисту конкретних конституційних цінностей або інститутів, а не для заборони конкретної ідеології. На противагу цьому, парадигма негативного республіканізму вимагає контексту. Джованні Капоччіа визначає це як спорідненості між поточним політичним актором і політичною організацією-попередницею, пов'язаною з авторитарним минулим країни чи іншими дискредитованими епізодами в історії країни. Формальні правила в такій моделі часто є цілеспрямованими, тобто вони прямо згадують ідеологію (наприклад, фашизм), яка породжує юридичні обмеження на волевиявлення та участь [5, с. 56].

Левеншталь, наприклад, зазначав у своїх роботах, що явне ідеологічне націлювання при розробці заходів войовничої демократії є порушенням принципу верховенства права. Проте практика такого «негативного республіканізму» була поширена вже після закінчення Другої світової війни, а після розпаду Радянського Союзу така парадигма набула нової актуальності [25, с. 646].

Водночас вже на цьому етапі розвитку розуміння неовойовничої демократії можемо знайти певні відмінності з первинним баченням Карла Левеншталя. Наприклад, Пітер Нізен стверджує, що слід заборонити лише експерименти, катастрофічні наслідки яких вже повністю відомі з минулого. Тільки «негативний республіканізм» є легітимним, тобто обмеження прав можуть бути мотивовані лише політично негативним минулим досвідом, таким як фашизм, і можуть бути найбільш ймовірно застосовані до колишніх правлячих партій у недемократичному режимі [23].

Навпаки, загальний антиекстремізм є нелегітимним, оскільки він обмежує можливості для громадян залучати нові ідеї та форми поведінки. Якщо демократичний народ є «сувереном, який навчається», як стверджував Франкенберг, то войовнича демократія, яка не знаходить чіткого виправдання в минулих порушеннях прав, позбавляє суверена можливостей для навчання [26].

Водночас Ян Вернер Мюллер критикує негативний республіканізм, адже існує ймовірність того, що деякі політичні явища спеціально «підганяти-муть» під неонацизм, або ж іншу доведену небезпеку, та будуть відносно легко забороняти. Такий підхід можна зрозуміти й навіть схвалити як імовірну відповідь на винятково проблематичне політичне минуле, але їх не можна узагальнити як нормативні моделі войовничої демократії [1]. Він пропонує у своїх роботах дещо інше розмежування задля побудови більш комплексного сприйняття войовничої демократії (яке водночас тісно перетинається з запропонованим вище розмежуванням).

Перший різновид втілює в собі американський підхід до обмеження прав, коли лише неминучі та беззаконні дії можуть виправдати обмеження прав. Водночас, як додає Бреттшнайдер, держава все ще може рішуче протидіяти повідомленням (висловлюванням), які передають антидемократичні актори та які можуть призвести до негативних наслідків. Тут можна згадати практику американських судів і так званий «Тест Бранденбурга», який використовується в США і зараз [27].

Другий підхід спрямований саме проти конкретних ідей, які можуть оголошуватися поза законом. Це може бути в тому числі й пропаганда знищення демократії зсередини ненасильницькими засобами. Проте тут ми говоримо не тільки про заборону ідеологій, які довели свою небезпечність. Найбільша складність полягає в тому, щоб побачити, чи справді існує сфера проблемної політичної мови, яка ще не охоплена кримінальним законодавством [1].

Третій підхід – який може викликати ще більше дискусій, ніж сама концепція войовничої демократії, – передбачає позбавлення громадян своїх політичних прав назавжди. Мюллером наводяться окремі випадки такого застосування у світовій історії (наприклад, у демократичних Афінах існував інститут оголошення громадянина *atimos* (без честі), що призвело до втрати основних прав) [1], проте найвдалішим прикладом можна вважати те, що можливість позбавлення таких прав закладена у чинному Основному законі ФРН. Стаття 18 передбачає, що «кожен, хто використовує... основоположні права... для боротьби проти основ вільного демократичного ладу, втрачає ці основоположні права». Рішення про втрату та її обсяг ухвалює Федеральний конституційний суд.

Утім Мюллер критикує останній різновид, адже заборона партії лише позбавляє особу тимчасової можливості реалізації її окремих прав, що не позбавляє її можливості реалізації інших прав. Якщо права, які мають центральне значення для участі в політичному житті, повністю позбавляються, за визначенням, можливості просування інтересів суттєво обмежуються [28, с. 41].

Як стверджує Кіршнер, будь-який правдоподібний опис войовничої демократії має бути самообмеженим, а не спрямованим на очищену популяцію повністю відданих демократів [28, с. 41].

Зважаючи на ці твердження, варто встановити, які критерії застосування войовничої демократії існують і які заходи войовничої демократії мають бути в оновленому баченні неовойовничої демократії.

Легітимація обмежень войовничої демократії

Теунс у своїх роботах пише про два критерії, які є визначними, дотримуючись яких, можна говорити про обґрунтованість, а головне – допустимість, застосування войовничої демократії. По-перше, загрози, що постають перед демократичним режимом, повинні мати екзистенційний характер, тобто загрожувати самому існуванню демократії на певній території (умова екзистенційної загрози). По-друге, войовничі дії мають бути необхідними для стримування відповідної загрози (умова необхідності) [29].

Відповідні умови загалом узгоджуються із сучасними теоріями войовничої демократії (неовойовничої демократії), що розглядаються Кіршнером та Рейпкемою. Іноді в їхніх працях ці принципи не застосовуються напряму, утім простежуються в тлумаченнях та роз'ясненнях окремих приписів.

Наприклад, Кіршнер не виокремлює «умову екзистенційної загрози», проте говорить про «обмеженість втручання» – умова, за якої заходи войовничої демократії розглядаються більш вузько і втручання допускається винятково задля попередження порушення основоположних прав. Така сама ситуація і з другою умовою, адже Кіршнер не говорить прямо про «необхідність», але зазначає, що якщо суспільство обмежує участь, але за усіх обставин можливе застосування більш демократичних засобів – такі дії можна вважати контрпродуктивними і такими, що завдають непотрібної шкоди політичним інституціям [28].

Так само і з теорією, що викладена у працях Рейпкеми. Ключовим тут є твердження, що демократія – це система, яка має унікальну характеристику «самокорекції». Саме тоді, коли наявна загроза можливості кожному рішенню бути переглянутим, войовнича демократія має право бути застосована, адже за відсутності характеристики самокорекції демократія перестає бути демократією (фактично йдеться про екзистенційну загрозу) [28].

Отже, сучасна конституційна теорія вже накладає суворі обмеження на застосування войовничої демократії. Але крім згадки про такі більш глобальні умови, варто також згадати детальніші класифікації використання войовничої демократії. Такі критерії вже будуть визначати не парадигмальні,

а більш практичні аспекти застосування войовничої демократії. Важливим аспектом також постає питання можливості однакової легітимації застосування войовничої демократії.

Якщо войовнича демократія повинна враховувати нагальну ситуацію в країні й вона не може бути однаково застосовна у різних країнах, – це не применшує значущість такого запобіжного механізму. Терпиме ставлення до «нерозумних» висловлювань та відповідної організованої діяльності матиме шкідливі наслідки для суспільства [23].

Окремо слід визначити передумови, або ж «виправдання та легітимізації» розпуску партій. Ненсі Розенблюм використовує кілька обґрунтувань, спільних для різноманітних демократичних систем: 1) застосування насильства; 2) розпалювання ненависті; 3) факт, що партія контролюється іноземною державою; 4) екзистенційні загрози національній ідентичності [30, с. 412–415].

Ян Вернер Мюллер також розглядає критерії, що можуть бути застосовними задля потенційної легітимації обмежень вираження поглядів та асоціацій: 1) політична програма постійного позбавлення прав частини народу; 2) прихильність ідеологіям, що пов'язані з геноцидом або етнічними чистками; 3) відмова від політичного та партійного плюралізму. Теоретик стверджує, що хоча вони й можуть застосовуватися у різних політичних умовах, все ж задля їх впровадження потрібен національний та історичний контекст. Схожу думку щодо екстремістських рухів наводить Розенблюм: таке поняття, як «екстремізм», є достатньо специфічним та зазвичай визначається відповідно до параметрів, які глибоко вкорінені в політичній історії та правовій культурі конкретної країни [30; 31]. Як стверджує Мюллер, значну частину міжнаціональних відмінностей у правилах та інститутах войовничої демократії можна віднести до різних уроків, отриманих із національних історій авторитаризму [31, с. 1254].

Складно узагальнити нормативну підставу для обмеження тих або інших прав. Про це також зазначав Куонг, який, подібно до Ролза, вбачав головну загрозу демократії в «нерозумних громадянах». За Куонгом, нерозумними членами державного устрою є ті, хто заперечує одне або кілька з таких положень: що громадяни вільні та рівні, що вони повинні брати участь у справедливих формах соціального співробітництва та що плюралізм несумісний, але розумних світоглядів – це те, що всі члени держави просто повинні терпіти. Куонгом також визначаються обставини, за яких права можуть бути обмежені: захист «нормативної стабільності» суспільства в цілому. Такий імператив захисту – або, мовою Ролза, «стримування» – також виправдовує певні обмеження прав [32, с. 64].

Проте, знову ж таки, потенційні загрози нормативної стабільності явно залежать від умов, які панують у конкретній державі, від умов її політичного та морального договору в суспільстві. Тобто потрібні контекст конкретної країни та емпірична оцінка досвіду, що загрожує нормативній стабільності.

Основна мета войовничої демократії – це запобігання тим негативним, а іноді навіть незворотним, результатам зловживання громадянами своїми правами. Щоразу, коли законодавець формулює норму, він повинен не тільки уявляти її «ідеальне втілення» суб'єктами, що мають сумління та знаходяться на тих самих моральних координатах, він повинен передбачати найбільш небезпечно зловживання противником демократичного порядку. Зловживання правами є небезпечно відкритою категорією, і, принаймні на думку деяких політичних теоретиків, права, які не допускають можливості чинити неправильно, взагалі не є правами [33].

Проте, якими правами все ж таки можна «зловживати», і держава, у сьогоденному розумінні войовничої демократії, може це допускати. Ян Вернер Мюллер розглядає концепцію войовничої демократії через модель «концентричного стримування», запропоновану Румменсом та іншими політичними теоретиками [31].

Модель можна уявити у вигляді кола, де в самому центрі зосереджена влада, яка набувається найбільшими партіями країни, а на радіусі перебуває індивід (людина), яка має свій певний обсяг прав та обов'язків.

Уряд не повинен ставитися до громадян, як до «дітей», або ж як до осіб, до голосу яких не варто дослухатися. На думку науковця, войовнича демократія не повинна зачіпати права окремих громадян, тобто «людини». Людина має право висловлювати свою думку, за винятком тих обставин, коли це вважається кримінально караним діянням. Така стратегія повинна сприяти відстеженню занепокоєння громадян та унеможливленню ігнорування соціальних проблем (залишення їх непоміченими).

Водночас згідно із запропонованим підходом, якщо «нерозумні громадяни» починають акумулювати свої сили у зібраннях, політичних рухах, а потім вже й у сформованих партіях, які здобувають все більше народної підтримки та вже готові взяти владу над країною у свої руки, – із більшою ймовірністю до них можуть застосовуватися заходи войовничої демократії.

Можна дійти опосередкованого висновку про те, що свобода слова преважує над свободою зібрань. Така модель упровадження концепції войовничої демократії передбачає більше місця для антидемократичних виступів (ніж

це зазвичай відбувається в європейських країнах), проте все ще вдається до запобіжних заходів (раніше ніж це впливає із практики ЄСПЛ – лише за умов неминучого знищення демократії).

Висновки

Якими б не були причини, войовнича демократія становить фундаментальний виклик традиційним уявленням про конституційну демократію саме в той момент, коли сама Європа, здається, розвивається у власний конституційний порядок [34].

Войовнича демократія – це форма конституційної демократії, яка має повноваження захищати громадянські та політичні свободи шляхом превентивного обмеження їх здійснення [35].

Концепція породжує демократичні дилеми, що супроводжують доволі неоднозначну практику застосування та доктринального сприйняття механізмів войовничої демократії. Традиційну концепцію, яка була запропонована Карлом Левеншталем, було переосмислено. У світлі сучасних подій сформовано новітнє бачення, що можна об'єднати під одним терміном «невойовнича демократія» [20].

Спектр поглядів стосовно потенційних форм, які може приймати войовнича демократія, є достатньо широким та виходить за встановлені у ХХ ст. рамки. Насамперед знаходить вияв оновлене бачення соціальних прошарків, до яких можуть бути вжиті заходи войовничої демократії. Надалі думка сучасних науковців охоплює питання на кшталт політичного актора, який може бути джерелом відповідних антиліберальних заходів. Виокремлюється питання «нетолерантної» та «толерантної» войовничої демократії, її «жорсткого» та «м'якого» підходу, а також можливості застосування войовничої демократії громадянським суспільством.

Войовнича демократія вже вийшла за межі заборони партій тоталітарних ідеологій. Вона утвердилася як ключове поняття в напрацюваннях щодо протидії авторитаризму, екстремізму, правовому плюралізму, релігійному екстремізму, навіть набуває нових форм на міжнародній арені, маючи закріплення окремих механізмів на рівні ЄС [20].

І все ж кожен науковець підтверджує той факт, що войовнича демократія не є універсальним інструментом та матиме унікальний досвід її застосування в межах окремої країни. Зважаючи на цю обставину, використання войовничої демократії в Україні має бути поміркованим та враховувати усі чинники впливу: політичні, правові, історичні й навіть культурні.

References

- [1] Müller, J.W. (2016). Protecting Self-Government from the People? New Normative Perspectives on Militant Democracy. *Annual Review of Political Science*, 19, 249-265. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-043014-124054>.
- [2] Bourne, A.K., & Rijpkema, B. (2022). Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges. *European Constitutional Law Review*, 18(3), 375-384. <https://doi.org/10.1017/S1574019622000281>.
- [3] Capoccia, G. (2013). Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation. *Annual Review of Law and Social Science*, 9(1), 207-226. <https://doi.org/10.1146/annurev-lawsocsci-102612-134020>.
- [4] Malkopoulou, A., & Norman, L. (2018). Three Models of Democratic Self-Defence: Militant Democracy and Its Alternatives. *Political Studies*, 66(2), 442-458. <https://doi.org/10.1177/0032321717723504>.
- [5] Fox, G.H., & Nolte, G. (1995). Intolerant Democracies. *Harvard International Law Journal*, 36(1), 1-70. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511522307.013>.
- [6] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, 29(3), 310-328. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639>.
- [7] Held, D. (2006). *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- [8] Röpke, W. (1950 [1942]). *The Social Crisis of Our Time*. Chicago: University of Chicago Press.
- [9] Müller, J.W. (2011). *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.1017/S1468109919000185>.
- [10] Lyttelton, A. (2004). *The Seizure of Power: Fascism in Italy, 1919–1929*. London; New York: Routledge.
- [11] Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018). *How Democracies Die: What History Reveals About Our Future*. London: Viking.
- [12] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, 29(3), 310-328. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639>.
- [13] McCormick, J.P. (2011). *Machiavellian Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [14] Muldoon, J. (2018). *Council Democracy: Towards a Democratic Socialist Politics*. London; New York: Routledge.
- [15] Stahl, R.M., & Popp-Madsen, B.A. (2022). Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-defense. *Constellations*, 29(3), 310-328. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12639>.
- [16] Fox, G.H., & Nolte, G. (2000). Intolerant Democracies. In: Fox G.H., Roth B.R. (Eds.) *Democratic Governance and International Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 389-435. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511522307.013>.
- [17] Bourne, A.K., & Rijpkema, B. (2022). Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges. *European Constitutional Law Review*, 18(3), 375-384. <https://doi.org/10.1017/S1574019622000281>.
- [18] Mudde, C. (2004). Defending Democracy and the Extreme Right. In: Eatwell R., Mudde C. (Eds.) *Western Democracies and the Extreme Right Challenge*. London: Routledge, 193-212.

- [19] Issacharoff, S. (2007). Fragile Democracies. *Harvard Law Review*, 120, 1407-1467.
- [20] Bourne, A.K., & Casal Bértoa, F. (2017). Mapping "Militant Democracy": Variation in Party Ban Practices in European Democracies (1945-2015). *European Constitutional Law Review*, 13(2), 221-247. <https://doi.org/10.1017/S1574019617000098>.
- [21] Baches, U. (2006). Limits of Political Freedom in Democratic Constitutional States: a Comparative Study on Germany, France and the USA. *Totalitarismus und Demokratie*, 3(2), 265-282. Retrieved from <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-310619>
- [22] Yuksel, E. (1999). Cannibal Democracies, Theocratic Secularism: The Turkish Version. *Cardozo Journal of International and Comparative Law*, 7, 423-467.
- [23] Niesen, P. (2003). Anti-Extremism, Negative Republicanism, Civic Society: Three Paradigms for Banning Political Parties. *German Law Journal*, 3(7), 1-46. <https://doi.org/10.1017/S2071832200015157>.
- [24] Capoccia, G. (2005). *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- [25] Loewenstein, K. (1937). Militant Democracy and Fundamental Rights, II. *American Political Science Review*, 31(4), 638-658. <https://doi.org/10.2307/1948103>.
- [26] Frankenberg, G. (2004). The Learning Sovereign. In: Sajy A. (Ed.) *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 113-132.
- [27] Brettschneider, C. (2012). *When the State Speaks, What Should It Say? How Democracies Can Protect Expression and Promote Equality*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1086/671405>
- [28] Kirshner, A. (2014). *A Theory of Militant Democracy: The Ethics of Combatting Political Extremism*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.1086/682937>.
- [29] Theuns, T. (2024). Is the European Union a Militant Democracy? Democratic Backsliding and EU Disintegration. *Global Constitutionalism*, 13(1), 104-125. <https://doi.org/10.1017/S2045381723000060>.
- [30] Rosenblum, N. (2008). *On the Side of Angels: An Appreciation of Parties and Partisanship*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- [31] Müller, J.W. (2012). Militant Democracy. In: Rosenfeld M., Sajy A. (Eds.) *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford: Oxford University Press, 1253-1269.
- [32] Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- [33] Waldron, J. (1993). A Right to Do Wrong. In: *Liberal Rights: Collected Papers 1981–1991*. New York: Cambridge University Press, 63-87.
- [34] Pfersmann, O. (2004). Shaping Militant Democracy: Legal Limits to Democratic Stability. In Sajy A. (Ed.) *Militant Democracy*. Utrecht: Eleven International Publishing, 48-68.
- [35] Macklem, P. (2012). Guarding the Perimeter: Militant Democracy and Religious Freedom in Europe. *Constellations*, 19(4), 575-590. <https://doi.org/10.1111/cons.12009>.

Михайло Сергійович Яременко

аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Mykhailo S. Yaremenko

Ph.D. Student Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: mykhailoyaremenko@gmail.com
ORCID 0000-0001-5316-2554

Рекомендоване цитування: Яременко М. С. Сучасне доктринальне визначення войовничої демократії. *Проблеми законності*. 2026. Вип. 172. С. 43–62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350521>.

Suggested Citation: Yaremenko, M.S. (2026). The Modern Doctrinal Definition of Militant Democracy. *Problems of Legality*, 172, 43-62. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.172.350521>.

Статтю подано / Submitted: 26.12.2025
Доопрацьовано / Revised: 29.01.2026
Схвалено до друку / Accepted: 25.03.2026
Опубліковано / Published: 31.03.2026